

ASKERİ DARBELERİN SEBEPLERİ, DİNAMİKLERİ VE İDEOLOJİK TEMELLERİ - İRAK ÖRNEĞİ

REASONS, DYNAMICS AND IDEOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE
MILITARY COUPS - THE CASE OF IRAQ

HASAN EMİR AKTAŞ*

ABSTRACT

Although military coups are political phenomena, which have occurred since the earlier eras in history, they have both increased in number and undergone structural transformations from the turn of the twentieth century. Today, coups are regarded as one of the significant threats against democratic and civilian governments and are usually studied under the headline of political violence. As coups are unwelcome events for democratic governments, the reasons and conditions causing coups are topics, which have frequently been studied. In this paper, we have first examined causes, dynamics and ideological foundations of the coups in general and then studied coups in Iraq with regard to these overall causes and conditions. Until 1968, Iraq was one of the countries which had witnessed coups most frequently, but after that year, no coups occurred. Both this fact and Iraq's colonial past, multi-ethnic and sectarian social structure and newly shaped political system make this country a case worth studying on this issue. We can determine causes, dynamics and ideological foundations of the Iraqi coups as follows: Political instability especially arising from the multi-ethnic and sectarian structure, anti-imperialist and nationalistic reactions against British mandate and its Iraqi extensions, institutionalization of the prominent role of the military in civilian politics, prevalence of political violence and socio-economic changes and conflicts.

Keywords: Iraq, Reasons of the Coups, the Middle East.

ÖZ

Askeri darbeler tarihin önceki dönemlerinden bu yana var olan bir olgu olsa da yirminci yüzyılda hem sayı olarak artmış, hem de yapısal değişiklikler geçirmiştir. Bugün darbeler demokratik ve sivil yönetimlerin karşısındaki en büyük tehditlerden biri olarak görülmektedir ve siyaset biliminde genellikle siyasi şiddet başlığı altında incelenmektedir. Askeri darbeler demokratik yönetimler için istenmeyen olaylar olduğu için darbelerle yol açan sebepler ve şartlar sıklıkla incelenen konulardan biridir. Bu çalışmada da önce modern dönemdeki darbelerin sebepleri, dinamikleri ve ideolojik temelleri ele alınmakta, daha sonra da bu genel sebep ve şartlar çerçevesinde Irak'taki darbeler değerlendirilmektedir. Irak 1968'e kadar askeri darbelerin en çok yaşandığı ülkelerden biri olmuştur. 1968'den sonra ise bu ülkede herhangi bir darbe gerçekleşmemiştir. Gerek bu durum ve gerekse sömürge geçmişi, çok unsurlu ve karmaşık sosyal yapısı ve yeni şekillenen devlet düzeni Irak'ı bu hususta incelenmeye değer bir örnek haline getirmektedir. Irak'taki darbelerin sebepleri, dinamikleri ve ideolojik temelleri şu şekilde tespit edilebilir: Bilhassa çok unsurlu yapıdan kaynaklanan istikrarsızlık, İngiliz vesayetine ve onun Irak'taki yerli uzantılarına yönelik anti-emperyalist ve milliyetçi tepkiler, ordunun sivil siyasetteki rol ve ağırlığının kurumsallaşması, siyasi şiddetin yaygınlaşması ve yerleşmesi; sosyo-ekonomik değişimler ve çelişkiler.

Anahtar Kelimeler: Irak, Darbeler, Darbelerin Sebepleri, Orta Doğu.

* Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5808-8576>

Makale Atfı Bilgisi: AKTAŞ E. Hasan, (2019). Askeri Darbelerin Sebepleri, Dinamikleri ve İdeolojik Temelleri - Irak Örneği, *Avrasya Etüdleri*, 155-178.

Gönderim Tarihi: 24.05.2019 Kabul Tarihi: 24.09.2019

1. Giriş

Darbeler siyasi iktidarın, çoğunlukla ülkedeki askeri güçler tarafından, anayasal olmayan bir süreçle ani ve cebri şekilde ele geçirilmesidir. Şiddet, çoğu durumda darbe sürecinde yer alan bir unsurdur. Darbeler, diğer bir siyasi şiddet şekli olan devrimlerden başlıca iki şekilde ayrılmaktadır: Birincisi darbeler devlet mekanizması içerisinde yer alan sınırlı bir grup ve kahir ekseriyetle ordu tarafından gerçekleştirilmekte, dolayısıyla kitlesel bir eyleme dayanmamaktadır. İkincisi de darbeler siyasi sistemde köklü bir değişiklik yapmak yerine, hükümeti veya yönetici grubu değiştirmekle iktifa etmektedir. Diğer bir ifadeyle darbeler devrimlere nazaran, değişim konusunda çok daha ihtiyatlı ve tutucudur.¹

Özellikle 20. yüzyıl, başta Afrika, Latin Amerika, Orta Doğu ve bazı Asya ülkelerinde olmak üzere birçok darbeye sahne olmuştur. Darbelerin yapılaş biçimine ve sivil siyaset alanına müdahalenin kapsamına göre çeşitli sınıflandırmalar yapılmaktadır. Mesela Eric Nordlinger² darbeyi yapan askeri unsurun kullandığı siyasi gücün kapsamına ve siyasi ve ekonomik amaçlarına göre darbeleri üç gruba ayırmaktadır: (1) Arabulucular (moderators) rolündeki askeri grup, mevcut hükümet yapısını korumakta, sadece onun uygulamalarını bir veto yetkisiyle denetlemektedir; (2) Muhafız rolündeki grup, iktidarı elinde tutmakta ve siyasi ve ekonomik bazı amaçları çerçevesinde siyasi sistemde aksak bulduğu bazı alanlarda değişiklikler yapabilmektedir ve (3) Yönetici grup ise iktidara daha uzun vadeli ve geniş kapsamlı olarak el koymakta ve siyasi yapıda geniş çapta, ekonomik ve sosyal yapıda ise kısmen bir değişimi amaçlamaktadır.

Bu sınıflandırmaya göre mesela Türkiye'deki 1960 ve 1980 darbelerinin daha çok ikinci kategoriye dâhil olabileceğini söylemek mümkündür. 12 Mart 1971 muhtırası ise birinci kategoriye daha yakındır. 1960 darbesini yapan Milli Birlik Komitesindeki on dörtler ve daha sonra yapılan darbe teşebbüslerinde rol alan gruplar, üçüncü kategoride bir müdahaleyi amaçlamışlar, ama başarılı olamamışlardır. 1952 Mısır darbesi uzun vadeli ve kapsamlı sonuçları dikkate alındığında üçüncü kategoriye örnek verilebilir.

2. Dünyadaki Darbelerin Sebepleri ve Dinamikleri

2.1. Sivil hükümetin meşruiyetinin zayıflaması

Kuşkusuz ki meşruiyetin azalması darbe yapan askeri unsurlar açısından, demokratik bir hassasiyetten kaynaklanan bir kaygı değil, darbenin halk

1 Andrew Heywood, *Siyaset*, Adres Yayınları, Ankara, 2010, s.489.

2 Eric A. Nordlinger, *Soldiers in Politics*, Yale University Press, New Haven, 1977, s.21-22.

kesimlerinden asgari bir kabul görmesi açısından önemlidir. Genellikle sivil hükümetin ya da devletin meşruiyetinin zayıflaması ya ülkede devlet otoritesinin zayıflaması sonucunda hukuki düzenin ve güvenlik sisteminin etkisiz hale gelmesi veya baskıcı ve dışlayıcı bir iktidar yapısının ortaya çıkmasıyla halktaki veya siyasi elitteki bazı grupların sivil iktidara olan güven ve bağlılıklarının ciddi şekilde azalması şeklinde tezahür etmektedir.³

Türkiye'deki 1980 darbesi birinci ihtimale örnek oluşturabilir. Nitekim darbe öncesi dönemdeki ciddi anarşi ve şiddet, siyasi istikrarsızlık ve derin ekonomik kriz, ordunun müdahalesi için zemin hazırlamıştır. Hatta ordu 1979'dan itibaren gelişmelere müdahil olma eğilimine girmesine rağmen, şartların biraz daha olgunlaşmasını, diğer bir ifadeyle darbenin halktaki meşruluk derecesinin yükselmesini beklemişlerdir.⁴

Sivil siyasi iktidarın baskıcı bir otorite uygulayarak halk kesimlerini ve başka siyasi elit gruplarını dışlamış olması, askeri grupların darbe planlamasında göstermelik bir sebep olarak görülebilir. Çünkü buradaki baskıcı ve dışlayıcı bir sivil yönetimin dışlanan bu gruplar açısından, kurulacak bir askeri cuntadan daha kötü olması düşük bir ihtimaldir. Nitekim darbeler sonrası kurulan askeri düzenlerin en küçük bir muhalefete dahi tahammül edemedikleri ve bazı darbe süreçlerinde “hukuklaştırılmış cinayetlerin” gerçekleştirildiği görülmektedir. Mesela Arjantin'deki 1976 darbesinde 30 bin kişi ortadan kaybolmuş, 1973 Şili darbesinde 3 bin kişi öldürülmüş ve yine küçük bir ülke olan Guatemala'da 1954'te gerçekleşen darbe sürecinde ve sonrasında 20 bin kişi öldürülmüştür.⁵ Yine mesela Türkiye'deki 1960 darbesi hükümetin çeşitli baskılar uygulamak ve bazı kesimleri dışlamak suretiyle meşruiyetini kaybettiği gerekçesiyle yapılmıştır. Fakat darbe sonrası kurulan askeri düzenin uygulamaları sonucunda daha geniş bir kesim baskıya uğramış ve daha büyük bir toplumsal grup birçok haklarından mahrum bırakılmıştır.

Ama eğer bu baskıcı sivil iktidar askeri grupların kendilerini de dışlamaya başlamışsa, o zaman bu durum onların müdahaleye girişmeleri için gerçek bir sebep olabilir. Mesela Türkiye'deki 1960 darbesinde askeri unsurlar siyasi, ideolojik ve ekonomik olarak kısmen böyle bir dışlanmışlık hissetmiştir.

2.2. Ekonomik gerilik ve durgunluk

Darbelerin birçoğunun ekonomik bakımdan kalkınmamış ülkelerde meydana gelmesi darbeler ile ekonomik gelişme ve performans arasında doğru orantılı bir ilişki olduğu anlamına gelebilir. Diğer taraftan Latin Amerika ülkelerinde

3 Donald Wintrobe, "Autocracy and Coups d'Etat", Public Choice, No. 152 (2012), pp.117-118.

4 William Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2014, s.281-283.

5 Michael G. Roskin vd., *Siyaset Bilimi*. (Çev. Atilla Yayla), Adres Yayınları, Ankara, 2013, s.358-359.

1970'lerden itibaren ekonominin gelişip refahın artmasıyla askeri müdahale eğilimindeki azalma aynı döneme tekabül etmektedir. Yaygın yoksulluk ve sosyal eşitsizlik halkın sivil iktidara desteğinin azalmasına yol açmakta ve askerin bu boşluğu doldurma vaadiyle müdahaleye girişmesine zemin hazırlamaktadır.⁶

Burada da olayı şu açıdan görmek mümkündür. Askeri grupların ekonominin geri ve durgun olması ve ekonomik yapıda eşitsizlik bulunması durumunda gerçekten bu ekonomik problemleri çözmek amacıyla harekete geçmesinden daha mantıklı olan ihtimal, ekonomik çöküntü dönemlerinde darbelerin halka alternatif maliyetinin düşmesidir. Bu şekilde, toplum kesimlerinin, darbe sonucunda kaybedecekleri fazla bir şey kalmaması sebebiyle, darbeye karşı direnci ve tepkisinin düşük olacağını dikkate alınmasıdır.

2.3. Askeri yapıların demokratik ilkelerle bağdaşmayan rol algıları

Birçok Latin Amerika, Afrika ve Asya ülkesinde silahlı kuvvetler kendilerini milli çıkarların ve milli varlığın nihai muhafızları olarak görmekte ve bu şekilde demokratik bir sistemin silahlı kuvvetler için kabul edebileceğinin çok ötesinde bir görev tanımlamasına göre hareket etmektedir.⁷ Latin Amerika'da bu teamül sadece ordunun sivil iktidarla olan fiili ilişkilerinde değil, anayasal gelenekte de mündemiç bulunmaktadır. On dokuzuncu yüzyılda tedvin edilen Latin Amerikan anayasalarının birçoğunda orduya iç düzeni ve güvenliği koruma hususunda geniş bir rol verilmiş, yargı alanında askeri unsurlara ayrıcalıklar tanınmış ve ordu, yürütmenin, hükümet gibi aktif bir kolu olarak konumlandırılmıştır.⁸

2.4. Yabancı güç odaklarının etki ve yönlendirmeleri

Bilhassa Soğuk Savaş döneminde dünyadaki büyük devletler, aralarındaki güç çatışması ve üstünlük mücadelesi çerçevesinde daha küçük devletlerin siyasi yapısını kendi siyasetleri istikametinde dizayn etmeye çalışmışlardır. Bu çerçevede yapılan müdahalelerde bazen müdahaleci dış güç, müdahale edilecek ülkedeki askeri bir unsur bu amaçla organize etmekte, bazen zaten müdahale potansiyeli bulunan bir askeri grubu desteklemekte veya kendi yapacağı bir müdahalede yerli askeri unsurları kullanabilmektedir. Dünyada darbelerin en yoğun olduğu dönem 1960-1990 dönemidir. Bu durumu iki faktörle açıklamak mümkündür. Birincisi bu dönemde Afrika ve Asya'daki çok sayıda sömürge ülkesinin bağımsızlığına kavuşmasıyla birlikte, devlet ve hükümet sistemini henüz yapılandıramamış ve konsolide edememiş olmalarıdır.

6 Heywood, *Siyaset*, s.489.

7 Birsen Örs, *Türkiye'de Askeri Müdahaleler*, Der Yayınları, İstanbul, 1996, s.32-33.

8 Brian E. Lovemann, "Military Constitutionalism", *Encyclopedia of Democratic Thought*, Routledge, London & New York, 2001, p.538.

İkincisi de bu dönemin Soğuk Savaşın yoğun olduğu bir döneme tekabül etmesidir. Dolayısıyla özellikle blok lideri ülkeler, nüfuz alanlarındaki diğer ülkeleri, oynadıkları siyasi satrancın taşları olarak görmüş ve rakibine karşı üstün gelebileceği bir hamle yapmak için bu ülkelerde darbe dâhil hiçbir taktiği denemekten geri durmamışlardır.

Eldeki tarihi veriler ve yapılan akademik analizler, Latin Amerika'daki darbelerin birçoğunda, 1823 Monroe Doktrini çerçevesinde Amerika kıtasını kendisine nüfuz alanı olarak belirleyen ABD'nin açık veya dolaylı rolünün olduğunu göstermektedir.⁹ ABD'nin Ortadoğu ülkelerinde de 1953 İran darbesinde, 2013 Mısır darbesinde ve 2016 Türkiye darbe girişiminde açık bir rolü vardır. 1953'te ABD ile İngiltere istihbaratlarının (CIA ve MI6) işbirliği halinde planladıkları ve Şah'a bağlılığını sürdüren askeri birlikleri kullandıkları darbe, İngiliz-İran Petrol Şirketinin kontrolündeki İran petrolerini millileştiren Başbakan Musaddık'ı devirmeyi amaçlıyordu. ABD ve İngiltere bu darbeyi İranlıların sevdikleri Şahlarını kurtarma operasyonu veya İran'ı komünist Tudeh Partisinin ihtilal ve potansiyel tahakkümünden kurtarma harekâtı olarak lanse etse de gerçekte bunun İngiltere'nin İran'daki ekonomik çıkarlarının yanı sıra, Batı'nın petrol piyasalarındaki kontrolünü garanti altına almayı amaçladığı bu ülkelerin gizli yazışmalarından anlaşılmaktadır.¹⁰ 1953 İran darbesi (İstihbari ismiyle Ajax Operasyonu), dış odaklar ile içerdeki bazı mihraklar arasındaki açık bir işbirliğinin sonucu olmak bakımından farklı tipolojide bir darbedir. Batı bloğunun Musaddık'ın millileştirme kararından sonra dünya ölçeğinde uyguladığı ambargo da İran ekonomisini sıkıntıya sokarak Musaddık'ın meşruiyetinin, darbeye giden süreçte zayıflamasına yol açması bakımından yine farklı bir tecrübe teşkil etmiştir.

1953 İran darbesi Irak'ta 1941'de Raşid Ali hükümetinin İngiliz müdahalesiyle devrildiği askeri harekâta bir yönüyle benzese de 1941'deki olay bir darbeden daha çok Irak milli hükümetine bağlı güçler ile İngiliz manda kuvvetleri arasındaki bir muharebe şeklinde cereyan etmiştir. Diğer bir ifadeyle bu mukayeseden şu sonuca varabiliriz: bir ülkedeki hükümete yönelik bir müdahale veya harekâtın darbe sayılabilmesi için yerli askeri unsurların bu harekât içinde yer alması gerekmektedir.

Diğer taraftan Sovyetler Birliği de kendi nüfuz alanını genişletmek için bazı darbeleri yönlendirmiş ve açık veya dolaylı destek vermiştir. Mesela Afganistan'da 1978'de komünist bir ideolojiye ve siyasete sahip olan Afganistan Demokratik Halk Partisi tarafından gerçekleştirilen darbeyi, Sovyetler Birliği'nin planlamış, yönlendirmiş veya en azından desteklemiş olma ihtimali yüksektir.¹¹ Nitekim

9 Clayton L.Thyne, "Supporter of Stability or Agent of Agitation? The Effect of US Foreign Policy on Coups in Latin America", *Journal of Peace Search*. (47)4, (2010), p.451.

10 Ervand Abrahamian, *A History of Modern Iran*, Cambridge University Press, Cambridge & New York, 2008, p. 118-122.

11 Amin Saikal, *Modern Afghanistan*, İ.B. Tauris, London & New York, 2004, p. 183.

komünist hareketin liderlerinden olan Hafızullah Emin 1979'da iktidarı eline geçirerek, Afganistan'ı Sovyet güdümünden uzaklaştırmaya çalışınca Sovyet güçleri kendisini hain ilan etmiş ve Afganistan'a havadan ve karadan saldırarak Hafızullah Emin'i kendini korumak için intikal ettiği müstahkem Taçbeg Sarayında öldürmüş ve Afganistan'ı işgal etmiştir.¹²

2.5. Pretoryanizm

Bir ülkede daha önce darbe olmuş olması o ülkede darbe ihtimalini yükselten bir faktör olarak değerlendirilmektedir. Bu durumu açıklayan birkaç izah şu şekildedir: Birincisi bir ülkede bir darbe olmuşsa, bu ülkedeki şartların ve dinamiklerin darbe olmasına müsait olduğu ve dolayısıyla başka darbelerin de gerçekleşme ihtimalinin daha yüksek olduğu şeklinde yorumlanmaktadır. İkincisi, darbe yapısı gereği anayasal düzenin ve hukuki teamüllerin dışında gerçekleşen bir olay olduğu için mevcut siyasi ve sosyal kurumların meşruiyetini zayıflatabilmektedir. Bir kere kalp krizi geçiren insanın tekrar geçirme ihtimalinin daha yüksek olması gibi darbe de demokratik sistemin yerleşik kurumlarının direncini, meşruiyetini, güvenilirliğini ve kararlılığını zayıflatmaktadır. Son bir açıklama olarak da darbe sonucu kurulsun veya kurulmasın, yeni kurulan rejimlerin yerleşmiş ve kurumsallaşmış rejimlere nazaran daha fazla istikrarsızlık potansiyeli taşıması olgusudur.¹³

2.6. Uzlaşma Teorisi

Rebecca L. Shiff çalışmasında bir ülkede askerlerin sivil siyasete müdahale edip etmemesini "uzlaşma teorisi" (concordance theory) ile açıklamaktadır.¹⁴ Shiff'in teorisine göre bir ülkede asker, sivil elit ve halk arasında bir uzlaşma durumu varsa, burada asker, sivil yönetim alanına müdahale etmeyecektir. Yazar askeri müdahalenin olmamasını askerin profesyonelleşerek askeri alana çekilmiş olmasına bağlayan hâkim görüşe katılmadığını söylemekte ve İsrail, Hindistan ve devrim sonrası ABD'deki sivil-asker ilişkilerini buna örnek göstermektedir. Mesela İsrail siyasi yapısı içerisinde gerek muvazzaf ordu mensuplarının ve gerekse emekli askerlerin belirgin bir rolü bulunmaktadır. Fakat asker, sivil elit ve halk arasında, mevcut siyasi düzenin kurallarına uyma konusunda bir uzlaşma olduğu için müdahale etmemektedir. Yazar birkaç darbe yaşamış bulunan Pakistan'ı da bu üç grup arasındaki uzlaşmazlığa örnek vermektedir. Türkiye açısından da 1950'ye kadarki durumu

12 Mazullah Daulaty, "Military and Politics in Afghanistan", Afghanistan: Centre for Strategic Studies, Ministry of Foreign Affairs, 2014, pp.217-219.

13 Christopher D. Moore, "Political and Military Coups", 21st Century Political Science, Sage, California & London, Sage, 2011, pp.126-127.

14 Rebecca Shiff, *The Military and Domestic Politics - A Concordance Theory of Civil - Military Relations*, Routledge, London & New York, Routledge, 2009, pp.32-33.

buna örnek vermek mümkündür. Bu dönemde askeri elit ile siyasi elit ittifak içerisindedir, yani aralarında uzlaşma vardır. Fakat 1950'den sonra bu uzlaşma ortadan kaybolmuş ve asker siyasi düzene müdahale etme eğilimine girmiştir.

2.7. Alt kademelerden gelen darbelerde sınıf farkı etkisi

Darbelerin ordunun alt kademelerinden geldiği durumlarda, üst kademe ile orta ve alt kademe arasındaki ekonomik ve sosyolojik farklılık, darbeye zemin hazırlayan dinamiklerden biri olabilmektedir. Dolayısıyla eğer ordunun üst kademeleri mevcut hâkim elit düzenin bir parçası olarak görülüyorsa, alt kademelerden kaynaklanan bir askeri müdahale bütün bu hâkim elit yapıya bir başkaldırı niteliği taşıyabilmektedir. Kandehe ordu kademeleri arasındaki bu sınıf farklılığından kaynaklanan bölünmenin Afrika ülkelerinde de mevcut olduğunu anlatmakta ve bunu ordudaki müdahalelerde “sınıf yaklaşımı” diye ifade etmektedir.¹⁵ Kandehe'e göre eğer askeri hiyerarşinin üst kademeleri hâkim düzenin bir parçası ise, darbe yapsalar bile bu darbe daha çok kurulu düzeni korumaya yönelik olmakta, alt kademeler daha mahrum ve dezavantajlı kesimlerle bağlantı içinde oldukları için, onlardan kaynaklanan müdahaleler, daha kapsamlı bir siyasi ve sosyo-ekonomik değişimi hedeflemektedir. Alt kademedeki subayların mevcut hükümet dönemindeki sosyo-ekonomik şartlarının, beklentilerini karşılamamasını da bu çerçevede değerlendirebiliriz. Yani askeri yapıda sosyo-ekonomik durumdan kaynaklanan tatminsizlik ve bunun darbe şeklinde bir tepkiye yol açması, hem alt kademe subayların mensubu oldukları sosyo-ekonomik sınıfın şartlarıyla ilgili mahrumiyet algılamalarından, hem de alt kademe subaylar olarak teşkil ettikleri mesleki sınıfın mevcut sosyo-ekonomik düzenden kaynaklandığını düşündükleri hayal kırıklıklarından kaynaklanabilmektedir.

Darbeci subayların orta ve alt-orta sınıftan gelmeleri ve mevcut hükümet(ler) döneminde ekonomik durumlarının bozulması olgusuna 1908 Jön Türk darbesinde, Mısır'daki 1952 Hür Subaylar darbesinde ve 27 Mayıs 1960'ta Türkiye'de gerçekleşen darbede rastlanmaktadır. Osmanlı Devletinde 1881'de yapılan Duyun-i Umumiye düzenlemesi sebebiyle devletin ekonomik yükü ağırlaşınca, sonraki yıllarda alt kademedeki subayların maaşları iki ayda bir ödenmeye başlanmış ve bu da onların iktidarı devirmeye yönelik planlarını hızlandıran bir faktör olmuştur.¹⁶ Yine bu darbeyi kurgulayan ve sahneye çıkan grup çoğunlukla alt-orta sınıflardan gelen alt kademe subaylardan oluşmaktadır. Bunlar çoğunlukla mevcut yönetici sınıfın dışından geldiklerinden, amaçlarına varmak için mevcut siyasi düzeni gerektiğinde zor kullanarak değiştirmeye hazır dılar.¹⁷

15 Jimmy Kandehe, *Coups from Below*, Palgrave, New York, 2004, pp.13-15.

16 Yılmaz Öztuna, *II. Abdülhamid - Zamanı ve Şahsiyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2013, s.89.

17 Stanford J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (Çev. Mehmet Harmancı), C.2, E Yayınları, İstanbul, 2010, p.318.

1952'deki Mısır darbesini gerçekleştiren alt kademe genç subaylar, aynı şekilde çoğunluğu alt-orta sınıftan küçük toprak sahibi köylülerin, alt kademe bürokratların ve küçük ölçekli tüccarların çocuklarıydı; birkaçı ise orta sınıftan ailelere mensuptu.¹⁸ Türkiye'de gerçekleşen 1960 darbesinin aktörlerinin çoğu alt kademe subaylardı. Demokrat Parti'nin özellikle 1955'ten sonraki döneminde, ekonomik dengelerin bozulmasıyla birlikte enflasyonda ciddi bir yükselme olmuş ve bu yükselmeden en çok sabit gelirli kesimler ve bu arada alt ve orta kademe askerler etkilenmiştir.

Kuşkusuz ki subayların sosyo-ekonomik geçmişi ve mevcut düzendeki ekonomik durumları onların darbe hareketine girişmelerini belirleyen tek faktör değildir. Elbette ideolojik ve siyasi zihniyet altyapısının da böyle bir hareketi meşrulaştırmaya elverişli olması gerekmektedir. Fakat eğer mevcut hükümetle ve hâkim siyasi ve ekonomik elite ideolojik ve siyasi bir uyumsuzluk varsa, ekonomik mahrumiyet hissi darbe hareketini hızlandırmada önemli bir faktör olabilir. Nitekim Ted Robert Gurr de devrimlerin patlak verme sebeplerini açıklarken mutlak mahrumiyet yerine, nisbi mahrumiyete (relative deprivation) dikkat çekmektedir.¹⁹ Elbette bu çalışmada incelediğimiz olaylar birer devrim değil, darbedir. İktidarı ele geçirme sürecinde geniş bir toplum kesiminin desteğine dayanmamışlardır. Fakat sayılan bu örnekler, darbe hareketinin askeri hiyerarşinin üst kademesinden kaynaklandığı örneklerden de biraz farklıdır. Bu ikinci durumda, yani darbenin ordunun üst kademesinin inisiyatifiyle gerçekleştiği durumda olay daha çok bir iktidar oyunu şeklinde cereyan etmektedir. Hâlbuki birincide iktidarı devirmeye yönelik hareket bir devrim değildir ama olayın aktörlerinin toplumsal sınıflarla bağlantısı vardır ve Batatu'nun dediği gibi bunları darbeye sevk eden hareket ve tepkiler, bilinçli ve planlı olarak mensup oldukları sosyal grupların uzantısı olmasa da bu insanlar ortak bir sosyal sınıfa veya tabakaya mensup oldukları için, siyasi olaylara ve gelişmelere benzer açılardan yaklaşmaktadır.²⁰

3. Darbelerin İdeolojik Temelleri

3.1. İdeolojilerin Etkisi

İdeolojilerin darbeler üzerinde ciddi bir etkisi bulunduğu söylenebilir. Özellikle totaliter ideolojiler ve aşırı milliyetçilik, muhalif olduğu grupları dışlama ve onları vatana ihanet derecesine kadar çeşitli ithamlarla yaftalama potansiyeli taşımaktadır. Çünkü ideolojiler kendi içinde bütünlüğü olan bir dünya görüşü inşa ederken kendilerini mutlak doğrular olarak kabul etmekte ve kendi dışındaki görüşleri bütünüyle reddetmektedir.

18 William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, (Çev. Mehmet Harmancı), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008, s.339.

19 Roskin vd., *Siyaset Bilimi*, s.361-362.

20 Hanna Batatu, *The Egyptian, Syrian and Iraqi Revolutions*, Georgetown University - Center for Contemporary Arab Studies, Washington D.C., 1983, pp.6-7.

3.1.1. Milliyetçilik

Milliyetçilik makul bir dozda kaldığı müddetçe ülkelerin ve milletlerin birlik ve bütünlük içinde gelişip kalkınmasında pozitif etki yapan bir faktördür. Fakat aşırı milliyetçiliğin totaliter sistemlere kadar uzanabilen tezahürleri olabilmektedir. Askeri gruplardaki milliyetçilik düşüncesi, ülkenin çıkarlarını münhasıran kendilerinin düşündüğü şeklindeki rol algılamasıyla birleşince, siyasi yelpazenin biraz farklı bir noktasında duran sivil elitleri reddetme ve itham etme eğilimine girebilmektedir.

3.1.2. Sosyalizm

Sosyalizm de bir ideoloji olarak zaman zaman askeri grupları darbeye sevk eden bir faktör olabilmektedir. Sosyalizmin kökeninde sınıf çatışmasının bulunması ve emekçi kesimleri sömüren kapitalist hegemonyadan kurtuluşun ancak şiddete dayanan bir devrimle gerçekleşeceğinin düşünülmesi, sosyalist halk ve elit kesimleri şiddete dayalı siyasi eylemlere ve bu arada darbelere hazır hale getirmektedir. Sosyalizm kaynaklı tepki bazen gelişmiş ve şehirleşmiş toplumlarda kapitalist unsurlara yöneltilirken, bazen de feodal yapılar veya “gerici” diye nitelenen diğer bazı geleneksel sosyal ve ekonomik yapılar hedef alınmaktadır. Mesela Türkiye’de yarı darbe niteliğindeki 12 Mart Muhtırasının bazılarına göre asıl sebebi, bazılarına göre ise zamanlamasını belirleyen faktör, 9 Mart’ta yapılması planlanan “milliyetçi-devrimci radikal sol” başka bir darbenin engellenmesi düşüncesidir. Sol grupların 1960’ların sonlarında gerçekleştirdiği çeşitli eylemler sürerken, sol Kemalist Yön dergisi ve Devrim gazetesi de Türkiye’de kapitalizm az geliştiği için kapsamlı bir sosyoekonomik dönüşümün ancak aydınlar, öğrenciler ve askerlerden meydana gelen “zinde kuvvetler” marifetiyle gerçekleşeceğini ifade ediyordu. İşte bu düşünce çizgisi bilhassa 1969 sonrasında ordu içerisinde örgütlenmeye ve darbe yoluyla iktidarı ele geçirmeye yönelik bir stratejiye yönelmiştir.²¹

3.1.3. Antiemperyalizm

Bilhassa sömürgeci emperyalist bir gücün hâkimiyeti veya vesayeti altında yaşayan ülkelerde özellikle genç nesillerde ve genç subaylarda emperyalist güç merkezlerine ve onların ülkedeki uzantıları olduğu düşünülen siyasi ve ekonomik elit kesimlere karşı bir tepki oluşmaktadır. Antiemperyalizm ve milliyetçilik ekseriyetle birbirini besleyen görüşlerdir. 1952 Mısır darbesi ve 1958 Irak darbesi bu tür darbelerin örneklerini teşkil etmektedir.

21 İsmet Akça, “12 Mart Askeri Müdahalesi: İthal İkameci Kapitalizm, Sınıf Dinamikleri ve Bürokratik Otoriterizm”, Osmanlıdan Günümüze Darbeler, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016, s.253.

3.1.4. Sekülerizm ve Modernizm

Türkiye örneğinde olduğu gibi bazı ülkelerde askeri yapılar modernleşmenin ve onunla paralel olarak sekülerleşmenin öncülüğünü yapmışlardır. Türkiye’de modernleşme ve sekülerleşme süreçleri Atatürkçülük şemsiyesi altında ideolojik bir dokunulmazlığa kavuşturulduğu için ve askeri unsurlar bu reformların koruyuculuğu rolünü üstlendiği için, sekülerizm Türkiye’de sivil alana taşan askeri hareketlerin önemli bir çıkış noktası olmuştur. Sekülerizm Türkiye’de demokratik Batı ülkelerinden çok daha kapsamlı bir çerçevede anlaşılmıştır. Türkiye’deki modernist Atatürkçü elit, sekülerizmi akılcılığı ve bilimciliği merkeze alan, geleneksel yapılanmalara karşı olan ve din ulemasının etkisini reddeden bir tarzda benimsemiştir. 1960 darbesine giden süreçte de Demokrat Partinin geleneksel kesimlerin ve dini grupların önünü açma girişimleri bilhassa alt kademedeki askeri unsurlar tarafından dinin siyasete alet edilmesi ve Atatürk devrimlerine ihanet olarak algılanmıştır.²²

II. Dünya Savaşından sonraki dönemde modernleşmeci bazı akademisyenlerin, ordunun 1970’e kadarki siyasi müdahalelerini olumlu gördükleri ve ordu dışındaki diğer kurumların “geri kalmış” olduğu bu gelişmekte olan ülkelerde ordunun “kalkınmacı, ulusal toplum ve devlet inşası” rollerini yerine getireceği, modernleşme süreci ilerledikçe asker-sivil ilişkilerinin liberal bir çerçevede rayına oturacağını ve askerin sivil denetime tabi olacağını ifade etmişlerdir. Fakat bu ülkeler modernleştikçe ve bir sanayi toplumuna dönüştükçe, ordulara ilerlemeci bir rol atfeden bu görüşlerin isabetli olmadığı askerin yeni şartlarda daha müdahaleci bir tavır almasıyla ortaya çıkmıştır.²³

4. Irak’taki Darbeler

4.1. Darbelere Zemin Hazırlayan Genel Şartlar

4.1.1. Sosyolojik ve Ekonomik Şartlar

Irak’ta 1955-1970 döneminde meydana gelen askeri darbelerde rol alan aktörlerin büyük çoğunluğunun taşranın küçük kasabalarında yaşadığı veya bu kasabalardan büyük şehirlere göç etmiş olan ailelere mensup olduğu görülmektedir. Bu taşra kasabalarının özellikle Ane, Hit, Tikrit gibi kuzeyde bulunan birçoğunda yirminci yüzyılın ilerleyen dönemlerinde pazar ekonomisinin ve modern sanayilerin yaygınlaşmasıyla geleneksel zanaatlar ciddi şekilde zarar görmüş ve gerilemiştir. Bu faktör, toprak ağalarının toprak üzerindeki tekel ve kontrollerini pekiştirmesi olgusuyla

22 Özgür M. Ulus, *The Army and the Radical Left in Turkey*, İ.B. Tauris, London & New York, 2011, p.13.

23 Evren Balta, “Siyasal Şiddetin Örgütlenmesi”, (Ed. Yüksel Taşkın), *Siyaset - Kavramlar Kurumlar, Süreçler, İletişim Yayınları*, İstanbul, 2014, s.181-182.

birlikte, birçok taşra ailesinin geçim derdiyle büyük şehirlere göç etmesine sebep olmuştur.²⁴ Bu sebeplerle ve bu şekilde ortaya çıkan sosyolojik hareketlenme hem Irak toplumunun geleneksel sosyal ve ekonomik düzenini bozduğu için bir huzursuzluğa yol açmış, hem de bu çarpıklığın sebebi olarak görülen üst sınıfların, hükümet aktörlerinin ve toprak ağalarının hâkim olduğu bir düzene karşı oluşan bir tepkinin zamanla organize hale gelmesine zemin hazırlamıştır.

Mesela Hanna Batatu'nun verdiği şu örnek oldukça ilginçtir: 1958-1963 darbeler döneminde Komünist Partisi Merkez Komitesi üyelerinin en az %32'si seyyid (Peygamber soyundan gelen) ailelerine mensuptur. Geleneksel düzende bu ailelerin mensupları mütevazı geçim imkânları olan taşralı ulemadır.²⁵ Komünist Partiye yönelmeleri bu insanlar için zor bir tercih olmalıdır ve bu da içinden geçtikleri sosyo-ekonomik durumun ne kadar sıkıntılı olduğunu göstermektedir.

4.1.2. Milliyetçilik

Yüzyılın başlarından itibaren Arap dünyasında milliyetçi fikirler, dünyadaki Batı kaynaklı gelişmelerin de etkisiyle yayılmaya başlamıştır. Fakat Arapların tek bir millet halinde birleşmeleri Türkler, Bulgarlar veya Yunanlar gibi kolay olacak gibi görünmüyordu. Çünkü diğer milletler din, dil, hayat tarzları ve coğrafya bakımından birleşmeye müsait iken, Araplar dağınık ve çeşitlilik arz eden bir yapıdaydı. Resmi dil planında olmasa da konuşma dilleri birbirini anlayamayacak düzeydedi. Dini planda Müslüman ana gövdenin dışında Hıristiyan ve Yahudi unsurlar ve Müslümanlar içerisinde de Sünni ve Şii gruplar vardı. Nispeten farklı geleneklerin şekillendirdiği hayat tarzlarını, farklı sömürgeci güçlerin işgalinde kalmadan kaynaklanan farklı modernleşme tecrübeleri daha da derinleştirmişti. Yayıldıkları çok geniş coğrafya, fiili bir birleşmeyi zorlaştıran faktörlerin bir diğeri idi.²⁶

Fakat diğer taraftan da Pan-Arabizm temelindeki bir birleşme, bilhassa genç nesiller ve özellikle genç subaylar için heyecanla peşinden koşulması gereken bir kızıl elma idi. Bir tarafta sınırları sömürgeci güçler tarafından çizilmiş de olsa, fiili bir gerçeklik halinde var olan bir ülke ve dolayısıyla bu ülke bazında yapılabilecek bir milliyetçilik, diğer tarafta 1940'lardan itibaren teorik çerçevesini Baas Partisinin inşa etmeye başladığı, pratik temsilini ise 1952'den itibaren Mısır Cumhurbaşkanı Abdunnasır'ın üstlenmeye başladığı bir Arap birliği ideali bulunuyordu.

Arap ülkelerinde iktidara geçen liderler, Nasır dışında, ülke milliyetçiliğini mi (vataniyye) yoksa Arap milliyetçiliğini mi (kavmiyye) tercih etmeleri gerektiği hususunda ciddi bir problemle karşı karşıya bulunuyorlardı. Arap milliyetçiliğini tercih

24 Batatu, *The Egyptian, Syrian and Iraqi Revolutions*, pp.5-7.

25 Batatu, *The Egyptian, Syrian and Iraqi Revolutions*, pp.5.

26 William R. Polk, *Irak'ı Anlamak*, (Çev. Nurettin Elhüseyni), NTV Yayınları, İstanbul, 2007, s.116-119.

ettikleri zaman, zor ve belirsiz bir maceraya girişmiş olacaklar, kendi ülkelerinin gerçeklerini ve problemlerini ikinci plana atmış olacaklar ve Abdunnasır'ın ve Mısır'ın liderliğinin gölgesinde kalmayı kabul etmiş olacaklardı. Bu yüzden Irak'ta sadece monarşinin devrildiği 1958'e kadar iktidarda kalan pragmatik Nuri el-Said döneminde değil, 1958 darbesinden sonra iktidara gelen Abdülkerim Kasım döneminde de ve 1963 darbesinden sonra Irak'ta iktidarı üstlenen Arif kardeşler zamanında da söylem ve iddia ne olursa olsun, gerçek tercih Irak milliyetçiliğinden yana olmuştur.²⁷

Irak'taki iktidar sahipleri için Pan-Arap milliyetçiliğini daha da tercih edilmez kılan bir başka sebep daha vardı. O da Irak'ın sosyolojisindeki çok unsurlu yapıydı. Pan-Arap birliği Sünni Arap kimliğine dayanacağı için, bağımsız devletin ilk on yılında varlığını sürdüren Hıristiyan ve Yahudilerin dışında, Irak'taki Müslüman nüfusun %20 kadarını oluşturan kuzeydeki Kürtler ve Arapların yarısından biraz fazlasını teşkil eden Şiiiler, böyle devasa bir yapı içerisinde azınlık durumuna düşeceklerini biliyor ve bu birliğe karşı çıkıyorlardı. Dolayısıyla "kavmiyye" temelindeki büyük birlik belki diğer Arap ülkelerinden farklı olarak Irak'ta ciddi bir iç huzursuzluk sebebi de olabilirdi.

Baas Partisi ile Nasırcılık bazı noktalarda birbirini besleyen ve tamamlayan, diğer bazı noktalarda ise birbirinden ayrılan iki görüş ve hareketi ifade etmektedir. Bu iki hareket arasındaki benzerlik ve farklılık aşağıdaki şekilde ifade edilebilir:

Benzerlikler: Baas Partisi ve ideolojisi Nasırcılıktan daha önce ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Nasır'ın, Baas ideolojisinden etkilenmiş olması muhtemeldir. Her iki görüş de kapsayıcı bir Arap milliyetçiliğini ve Arap birliğini hedeflemektedir. Her iki görüşte de belli bir sosyalist ton olsa da buradaki sosyalizm, sistemli bir Marksist sistem olmaktan daha çok Arap milliyetçiliğine zemin oluşturacak, tamamlayıcı bir karakteristik konumundadır.²⁸ Zaten sistemli bir Marksist görüşün sistemli bir milliyetçiliği kabul etmesi Marksizm'in tabiatına aykırıdır. Fakat yirminci yüzyıl seküler Arap hareketlerinde milliyetçilik ile sosyalizmin kesişmesi daha çok Batı emperyalizmine karşı olan mücadelelerinden kaynaklanan arızı bir birlikteliktir. Sosyalizmin Arap milliyetçiliği içerisinde önemli bir unsur olmasında diğer bir sebep de feodal eşitsizliklerin Arapların birliğini ve dayanışmasını zayıflatacağı düşüncesiyle, sosyalizmin eşitlikçi dayanışmasından yararlanılması düşüncesidir. Nitekim sosyalist bir örgütlenmeye dayalı benzer bir eşitlikçi dayanışmadan, İsrail devletinin çekirdeğini teşkil eden bir siyasi toplum olarak, Yısu'daki tarım emekçileri grupları da yararlanmıştır.

27 Polk, *Irak'ı Anlamak*, s.121-124.

28 Christopher Catherwood, *A Brief History of the Middle East*, Carroll & Graf Publishers, New York, 2006, p.204.

Baas ideolojisindeki sosyalizm vurgusunun diğer bir sebebi de Müslüman olan ve olmayan bütün Arapları ve aynı şekilde hem Sünni, hem de Şii Arapları kapsayacak bir ideoloji ve sistem olarak tasarlandığından, sosyalizmin evrensel bir dünya görüşü olarak İslamın yerini doldurması düşüncesiydi. Nitekim İslami temelli parti ve grupların aksine Baas Partisi Hıristiyan, Dürzi, Zerdüşt ve diğer din mensuplarından da üyeleri bünyesinde toplamıştır.²⁹

Fakat yine de sosyalizmin bu sınırlı rolüne rağmen, Baas ideolojisinin merkezinde Arap milliyetçiliği bulunmaktadır. Sosyalizmin milliyetçilik amaçlarına hizmet için devreye sokulan bir araç olması noktasında da Baas ideolojisiyle Hitler Almanyasının nasyonal sosyalizmi arasında da bir benzerlik kurmak mümkündür. Arap toplumunu sömürgeciliğin tahakkümünden kurtarma ve belli ilkeler etrafında Arap birliğini sağlama ana hedefi çerçevesinde Baas hareketi kendisini “milliyetçi, halkçı, sosyalist ve devrimci” diye nitelemiştir. Diğer taraftan Irak’taki Baas Partisi 1980’lerin ortalarından itibaren sosyalizmi tasfiye ederek ideolojisini otoriteriyen bir halkçılık haline getirmiş, özel sektöre belli bir hareket alanı sağlamış ve Arap milliyetçiliği yerini Irak milliyetçiliğine bırakmıştır.³⁰

Baas doktrini ile Nasırcılık akımı arasındaki farklılıklar da şu şekilde ifade edilebilir: Nasırcılık akımı Mısır Cumhurbaşkanı Cemal Abdunnasır’ın 1952’den itibaren Mısır’da ortaya koyduğu ve zaman zaman etki ve yansımaları Mısır sınırlarının ötesine taşan siyasi tecrübeye dayanmaktadır. Dolayısıyla Baas ideolojisi ile karşılaştırıldığında Nasırcılık daha çok pragmatizme, pratiğe ve somut gelişmelere dayanmaktadır. Baas’ın siyasi stratejisi ise daha çok teorik bir çerçevede kurgulanmıştır. O yüzden belli bir zamana kadar, etkisini gösterdiği Suriye ve Irak’taki siyasi ve sosyolojik şartları okumakta zorlanmış, Irak’ta Saddam Hüseyin ve Suriye’de Hafız Esed eliyle iktidara geldiği zaman da daha çok bu liderlerin şahsi sultasının mührünü taşımıştır.

4. 2. Darbeler

4.2.1. 1936 Darbesi

Darbe Öncesi Gelişmeler

1936 darbesine giden sürecin en önemli gelişmelerinden biri Irak’a resmi anlamda bağımsızlığın verildiği 1932’de bile anayasal bir sistemin ve kurumsallaşmış bir siyasi teamülün oluşmamış olmasıydı. 1933’te kurucu kral Faysal kalp krizinden ölünce yerine daha genç, tecrübesiz ve dirayetsiz olan oğlu Gazi geçti.

29 Catherwood, *A Brief History of the Middle East*, p.204.

30 David Seddon, *A Political and Economic Dictionary of the Middle East*, Europa Publications, London and New York, 2004, p.84.

Bu şekilde ortaya çıkan sistem ve otorite boşluğunda siyasi liderler birbiriyle istikrarı bozucu rekabet oyunlarına girişmeye başladılar. Başvurdukları metotlardan biri basın yoluyla, saray entrikalarıyla veya diğer bazı olaylarla hükümeti zor durumda bırakarak veya kabine içerisinde bölünmeye yol açarak hükümeti istifaya zorlamaktı. İkinci metot, iktidardaki siyasi gruba muhalif aşiret liderlerini kışkırtarak ayaklanmalarına yol açmak ve bu şekilde iktidarı düşürmelerini sağlamaktı. 1934-1935 yıllarında bu şekilde üç hükümet düşürülmüştü. Üçüncü yol da askeri müdahale metoduydu. Muhalefet, bir takım subayları ikna ediyor, bir darbe planlanıyor ve iktidardaki grup istifaya zorlanıyordu.³¹

Bazı siyasi anlaşmazlıklarda ve sürtüşmelerde ve aynı şekilde askeri unsurların kolay şekilde siyasi alana dâhil olabilmesinde milliyetçilik ve manda aleyhtarlığının da rolü vardı. Milliyetçilik çerçevesinde oluşan manda karşıtı muhalefet zaman içinde bu manda tarafından kurulan parlamenter kurumları ve iktidara getirilen grupları da içine alacak biçimde genişlemiştir.³²

Irak askeri unsurlarının gücünü ve ağırlığını artıran sebeplerden biri de Irak'taki çeşitli kesimlerin gündeminde manda ile mücadele ve tam bağımsızlık düşüncelerinin önemli bir yer işgal etmesiydi. İngilizlere karşı gerçekleştirilen silahlı 1920 isyanının kanlı şekilde bastırılması Iraklıları düzenli bir Irak ordusu teşkil edilmeden aşiretlerin paramiliter güçleriyle Irak'ta üslenmiş bir İngiliz ordusuyla baş etmenin imkânsız olduğu düşüncesine sevk etti.³³ Bu düşünce aynı zamanda Irak'ın geleceği açısından ordunun oldukça önemli olduğu fikrini ve algısını Iraklıların zihnine yerleştirdi. Zaten İngiltere gibi dönemin en kapasiteli askeri güçlerinden birine sahip olan bir işgalci devlete karşı başka bir yolla mücadele edilmesinin oldukça zor olduğu açıktı.

Aslında İngiliz manda yönetimi tarafından teşkil edilen Irak ordusu ilk başlarda monarşiye bağlıydı ve bazı Kürt ve Süryani ayaklanmalarının bastırılmasında manda yönetimi için yararlı bir güç olarak fonksiyon icra etti. Fakat askerlerin birçoğu siyasi sistemde mahrumiyet yaşadığını düşünen Irak Şiiilerine mensuptu veya Arap milli davasına sempati duyan insanlardı. “Bunlar ayrıca Haşimi hanedanını gayrimeşru yabancı güçler olarak görüyordu”.³⁴ Dolayısıyla İngilizler krallığın elinde bir araç olmak üzere teşkil edip geliştirdiği Irak ordusunu oluşturan neferlerin zihniyetini, mesela Ürdün ordusunda olduğu gibi dönüştüremedi.

31 Laura S. Etheredge, *Middle East Region in Transition - Iraq*, Britannica Educational Publishing, New York, 2011, pp. 125-126.

32 Phebe Marr, *The Modern History of Iraq*, Westview Press, Boulder, 2011, p.30.

33 Marr, *The Modern History of Iraq*, p. 31.

34 Courtney Hunt, *The History of Iraq*, Greenwood Press, London, 2005, p.70.

Darbenin Gelişimi ve Sonuçları

1936 darbesine giden süreçte Ahali hareketi çevresi ile Kral Gazi, Yasin Haşimi'nin otoriter ve ben merkezli yönetiminden kurtulmak için işbirliği yapmışlardır. Her ikisi de iktidarda söz sahibi olacağı beklentisinden kaynaklanan kısa vadeli hesaplarla, ordunun siyasete sokulmasının doğuracağı kalıcı ve uzun vadeli yıkıcı etkiyi gözden kaçırmıştır. Haşimi, Gazi'nin devlet adamlığı açısından biraz sorumsuz olarak değerlendirdiği hareketlerine karşı onun yetkilerinin bir kısmını elinden alarak, onu daha çok sembolik hale getirmeye çalışmıştır. Kendisine karşı yapıldığını düşündüğü haksızlığa karşı tepkili olan kral, genç ve ihtiraslı bazı subaylarla gizlice görüşmeye başlamış ve hatta onları hükümete karşı harekete geçmeye teşvik etmeye çalışmıştır.³⁵ Bu hareketiyle daha sonra 1958'de “monarşinin yıkılmasının ve kendi oğlunun öldürülmesinin tohumlarını attığından kralın pek haberi yoktu”.³⁶

General Bekir Sıtkı'nın 1936'da gerçekleştirdiği bu darbe ile Irak'ta ordu siyasi olaylara ciddi şekilde karıştırılmış oldu. Bu şekilde başlayan bir darbeler silsilesi ile 1941'e kadar altı darbe gerçekleşmişti. Bu şekilde Irak siyasetinde öne çıkmış olan sivil politikacılardan biri hükümetin başına geçiyor ve ordu içerisinde teşekkül eden hiziplerin birinden destek alarak iktidarda kalmaya çalışıyordu.³⁷ Diğer bir ifadeyle 1936 darbesi Irak'ta sivil siyasetin istikrarsız ve etkisiz olmasından zemin buldu ve sistemin istikrar kazanmasına katkı sağlayacak yerde, sistemi daha da istikrarsız hale getirdi. Siyasetin şahsi hizipleşmelere ve siyasi entrikalara dönüşmesi, siyasi kurumsallaşmayı ve sistemleşmeyi büyük ölçüde yavaşlatarak, sistemi daha sonra dışardan yapılan müdahalelere karşı da kırılğan ve savunmasız hale getirmiş oldu.

Diğer taraftan bu darbeyle kendini Irak milliyetçiliğinin koruyuculuğuna getirmiş olan ordu, topluma askeri niteliklerin yüceltilmesi duygusunu yerleştirdi.³⁸ Dolayısıyla burada ordu mensuplarının halkın telakkisinde mevcut olan, ordunun önemli olduğu algısını bilinçli olarak pekiştirip kalıcı hale getirmeye çalıştığını söylemek mümkündür.

4.2.2. 1941 Darbesi

1941 darbesine doğru giden sürecin İkinci Dünya Savaşı ile yakın bir bağlantısı bulunmaktadır. 1939'da Kral Gazi'nin bir otomobil kazasında ölmesiyle

35 Tefik El-Süveydi, T. (1999). *Müzakerati: Nısf Karn min Tarihi'l-Iraq ve'l-Kaziyye el-Arabiyye*, Daral-Hikma, Londra, 1999, s.279-281.

36 Adeed Dawisha, *Irak - A Political History from Independence to Occupation*, Princeton University Press, Princeton ve Oxford, 2009, p.93.

37 Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, s.236.

38 Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, s.236.

Irak'ın yönetimi Kral Naibi Abdülillah ile onunla yakın ilişkileri bulunan Nuri Said'in kontrolüne geçmiştir. Bunların ikisi de İngiltere'ye yakın bir politika izlenmesinin Irak için en yararlı politika olacağını düşünüyordu. Özellikle Nuri Said bundan önceki ve daha sonraki dönemlerle Irak siyasetinde önemli bir rol oynamış ve iktidardan düşürüldüğü 1958'e kadar İngiliz-İrak ilişkilerinin seyrinde belirleyici olmuştur. Fakat gerek toplum ve elit kesimler içerisinde ve gerekse genç subaylar arasında ortaya çıkan milliyetçi eğilimler ve Savaş döneminin belirsizliğinden yararlanma temayülü ortaya çıkınca, İngiliz vesayeti ile uyumlu siyaseti temsil eden Nuri Said iktidardan çekilmek zorunda kalmıştır.³⁹

Aslında General Bekir Sıtkı'nın 1937'de bir suikastla öldürülmesi milliyetçi bir subay grubunun Irak siyasetindeki rolünü ve ağırlığını ciddi şekilde artırmıştı. Bu aşamada Başbakanlığa getirilen Nuri el Said bile bu milliyetçi odağın taleplerini dikkate almak zorunda kalıyordu. Hatta bu grubu memnun edecek şekilde 1936 Filistin Genel Grevinde Arap tarafları bir araya getirebilecek bir çalışma içerisine girdi. Fakat 2. Dünya Savaşının patlak vermesiyle İngilizler Irak hükümetinden ve Nuri'den kesin destek bekleyince, Nuri bloğuyla milliyetçi subaylar grubunun arası bir daha düzelemeyecek şekilde açılmış oldu.⁴⁰

Darbe iradesi ortaya çıkınca dört subay Selahaddin Es-Sebbağ, Mahmud Selman, Fehmi Said ve Kamil Şebib yanlarına geçici genelkurmay başkan vekili General Emin Zeki'yi de alarak sivil politikacılara ve nihai hedef olarak monarşiye karşı harekete geçtiler. Askeri birlikler Bağdat'ta kontrolü ele geçirince, kral naibi Prens Abdülillah kendisine sadık Nuri es-Said gibi siyasetçileri de alarak Ürdün'e kaçtı. Darbe sonrasında Raşid Ali iktidara geldi. Darbenin görünür sebebi hükümetin askerlerin bazı yetkilerine müdahale etmesiydi.⁴¹ Fakat darbenin gerçek sebebi daha derin ve kapsamlıydı. Milliyetçi subaylar İngilizlerin Irak'ı doğrudan yönetmeseler de Irak üzerinde ciddi bir vesayet kurduklarının farkındaydılar. Zaten Irak hükümetinin savaşta tarafsız kalma iradesine rağmen, İngilizler anlaşmalar gereği Irak'ın kendi yanında yer alması için baskı yapınca ve ondan ağır şartlar talep edince, bu vesayet açıkça kendini belli etmişti.

1941 darbesi milliyetçi temellere dayanıyordu ve İngilizlerin ikinci dünya savaşının ağır yüküyle meşgul olduğu bir dönemi fırsat bilerek, bağımsızlık için bir hamle yapma amacı taşıyordu. O dönemde Irak siyasetinde ön plana çıkmış olan ve Irak milliyetçiliği ve Pan-Arabizm fikriyatına bağlı bulunan dört subay, bir darbe yaparak, Raşid Ali el-Geylani'yi başbakanlığa getirdiler. Raşid Ali daha önce birkaç kere başbakanlık yapmıştı ve İngiliz vesayetine karşı kesin bir tavrı olan bir

39 Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu - Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, MKM Yayıncılık, Bursa, 2012, s.447.

40 Charles Tripp, *A History of Iraq*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, pp.97-99.

41 Fattah Hala & Frank Caso, *A Brief History of Iraq*, Facts on File, New York, 2009, p.177.

siyasetçiydi.⁴² Bu durumda milliyetçi dörtlü subaylar şu kararı vermişlerdi: Savaş şartlarında vesayetini ağırlaştırılan bir İngiltere'nin boyunduruğundan kurtulmak için savaşın puslu ortamı söz konusuydu ve Almanya'nın da desteğini alarak bu vesayetten kurtulma şansının değerlendirilmesi gerekirdi. Dolayısıyla subaylar bu şartlarda Irak'ın İngiliz vesayet ve mandasından ve bilhassa da askeri nüfuzundan kurtulması için darbe şansını kullanmaya karar vermişlerdi.

Fakat Almanya Sovyetlerle yürüttüğü savaşla uğraştığı için vaat ettiği bu yardımı gönderemedi. İngilizler ise bu şekilde Irak üzerindeki askeri kontrollerinin engellenmesi durumunda bölgedeki petrolere ve en önemli sömürgeleri olan Hindistan'a erişimlerinin kısıtlanacağından endişe duyuyordu. İngilizler 1941'de Hindistan ve İran'da konuşlu birliklerini Basra'ya intikal ettirdiler ve isyanı bastırarak Bağdat'ı yeniden ele geçirdiler. Dört albay yakalanarak idam edilirken, Geylani yurt dışına kaçtı ve kendisi daha sonra 1958 darbesinde de başat bir rol oynadı.⁴³

1941 darbesinde milliyetçi ve antiemperyalist düşüncelerin ciddi bir etkisi olmuştur. Dolayısıyla Irak'taki darbeler içerisinde halk nazarındaki meşruiyet düzeyi en yüksek olan darbe belki bu darbedir. Bu darbe ile kurulan İngiliz ve manda karşıtı düzenin, İngiliz güçleri tarafından kanlı şekilde bastırılması, 1958 darbesini milliyetçi kuvvetler için kanlı bir intikam hamlesine dönüştürmüştür. Kuşkusuz ki kan ve şiddete dayanan her hareket, daha sonraki başka bir kanlı olay için bir zemin hazırlamakta, toplum kesimlerinin hafızasında ve bilhassa silahlı unsurların telakkisinde şiddeti sıradanlaştırmaktadır. Monarşinin bizzat kendisi, kral naibi Abdülillah ve başbakan Nuri Said milliyetçi çevrelerin gözünde, Irak'ın bağımsızlığını savunan Raşid Ali ile onun arkasındaki yurtsever subayları şiddetle ezen İngiliz vesayet ve emperyalizminin işbirlikçileri olarak algılanmaya başlamıştır.

4.2.3. 1958 Darbesi

İngiliz mandası döneminde bir siyasi hürriyet iddiası vardı, ama bu daha çok ayrıcalıklı bir azınlığa hasredilmişti. Çoğunluk ise siyasi katılım sürecinden dışlanmıştı. Yeni orta sınıflar eğitim alarak ve çeşitli mesleklere girerek toplum içinde yayılmaya başlayınca bu dışlanma süreci tahammül edilemez hale geldi. Diğer taraftan İngilizlerin Irak'ta kurduğu kurumsal yapıların temelleri zayıftı ve bir sarsıntıya uğramadan kendi kendini yenileyebilecek bir kapasiteye ulaşmaktan uzaktı. Bu sebeple genellikle orta-alt sınıftan gelen iyi organize olmuş ve hatta

42 Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, s.237.

43 Hunt, *The History of Iraq*, pp.70-71.

olayların gelişimine göre harekete geçmiş askeri grupların kolaylıkla devleti ele geçirmeleri mümkün olabiliyordu.⁴⁴

1941'deki Raşid Ali olayından sonra İngiltere'nin güvenilebilecek bir siyasetçi olarak geniş bir rol tanıdığı Nuri el-Said her bakımdan "vataniyye" temelindeki milliyetçiliğin, yani Irak'ı merkeze alan bir milliyetçilik politikasının kendi çıkarına ve yararına olduğunun farkındaydı. Fakat ordudaki genç subaylar içerisinde ciddi sayıda Pan-Arap milliyetçiliğine bağlı bir grubun bulunduğu da farkındaydı. Başbakan Nuri el-Said bu genç subayları yanına çekmek veya siyasete karışmalarını önlemek için ilk önce iki yaklaşıma başvurdu: Bir yandan artan petrol gelirleriyle özellikle subayların içinden geldiği toplum kesimlerine kalkınma projeleriyle katkı sağladığı görüntüsünü vermeye çalıştı. Diğer yandan da ABD'nin verdiği askeri imkânlarla ordunun taleplerini karşılamaya çalıştı.⁴⁵

Nuri el-Said'in Irak'ı dâhil ettiği 1955 tarihli Bağdat Paktı, bir yönüyle milliyetçilerin büyük bir reaksiyon gösterdiği Irak'taki İngiliz askeri varlığı için Soğuk Savaş şartlarında bir kılıf oluşturuyordu. Bu ittifakla Nuri el-Said'in İngiliz yanlısı hükümeti, hem bir kamufraj altında İngiliz askeri varlığını sürdürmüş, hem de Arap olmayan ülkelerin ağırlık teşkil ettiği bir ittifakı Arap ülkeleriyle kurulabilecek bir ortaklığa tercih etmiş oluyordu. Sonraki gelişmeler bunun da İngilizlerin ve Nuri el-Said'in sandığı gibi milliyetçi subayların gözünden kaçmadığını göstermektedir.⁴⁶ 1956'da Süveyş kanalından kaynaklanan bir anlaşmazlık sebebiyle İngiltere, Fransa ve İsrail'in ani şekilde Mısır'a saldırdığı ve ABD ve Sovyetler Birliğinin baskısıyla geri adım atmak zorunda kaldığı Süveyş olayları, Irak kamuoyunda Nasır cephesinin prestij ve desteğini artırırken, Nuri'nin İngiltere yanlısı hükümetinin itibar ve meşruiyetini de iyice zayıflatmış oldu.

Nuri hükümetinin, Nasır'ın Suriye ile birlikte kurduğu Birleşik Arap Cumhuriyeti projesine alternatif olmak üzere attığı son adım da Ürdün krallığı ile Arap Birliği adı altındaki birleşme planı oldu. Daha sonra Lübnan'da iç savaş çıkınca, Nuri hükümeti iç savaşın Ürdün'e sıçramaması için bazı askeri birlikleri Ürdün'e doğru sevk ederken, bu birlikler Ürdün yerine Bağdat'a yöneldiler ve kanlı bir darbeye giriştiler. Kral II. Faysal'ı, kral naibi Abdülillah'ı ve krallığa ve İngiliz veyesetine sadakatini ispat etmiş olan Nuri Said'i çatışmalar sonucunda öldürdüler ve bu şekilde Irak'taki monarşi ismi ve baş aktörleri ile birlikte ortadan kalkmış oldu.

1958 darbesinin ve darbeye kanlı bir baskın ve infaz tarzının uygulanmasının en önemli sebeplerinden biri 1941'de iktidara getirilen Raşid Ali hükümetinin

44 Batatu, 1978 ve Batatu 1999'dan aktaran Peter Sluggett, *Britain in Iraq*, I.B. Tauris, London & New York, 2007, p. 216.

45 Polk, *Irak'ı Anlamak*, s.121.

46 Arthur Goldschmidt & Lawrence Davidson, *Kısa Ortadoğu Tarihi*, Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2008, s.399.

İngilizlerin askeri operasyonu sonucunda devrilmesi ve 1941 harekâtının askeri öncülüğünü üstlenen subaylardan dördünün 1942’de infaz edilmesi idi. Raşid Ali milliyetçi subayların gözünde Irak’ı İngiliz hegemonyasından kurtaracak ilk ciddi ve cesaretli hamleyi yapmıştı. Raşid Ali’nin devrilmesi sonrasının siyasi varlığını özellikle Naib Abdülillah ve başbakan Nuri Es-Said temsil ediyordu ve bu şahıslar İngilizlerin bu milliyetçi hükümeti askeri bir güçle devirmesi sonrasında İngilizlerle işbirliği halinde iktidara gelmek suretiyle Irak’ın milli varlığına ihanet etmişlerdi. Dahası, bunlar bu milliyetçi subayları bizzat ele geçirip infaz etmekle, 1958’de uğradıkları kanlı saldırıyı hak etmiş oluyorlardı.

1958 darbesini 1952 Mısır darbesinde olduğu gibi alt kademedeki genç subaylar planlamış ve gerçekleştirmiştir. Zaten kendilerine Hür Subaylar ismini vermeleri de Nasır liderliğindeki bu darbeden etkilenmiş olduklarını gösteriyordu. Bu darbenin 1952 darbesine benzeyen bir yönü de Mısır’daki bu genç subayların kendilerine toplum gözünde meşruiyet, güven ve itibar kazandırmak için General Necib’i başlarına geçirmeleri gibi, Irak’taki bu subayların da başlarına General Abdülkerim Kasım’ı geçirmeleridir. Fakat birinci örnekte Hür Subayların fiili lideri olan Abdünnasır bilahare General Necib’i tasfiye ederken, ikinci olayda Kasım, Hür Subayların, darbe harekâtını da gerçekleştiren lideri Abdusselam Arif’i tasfiye etmeyi başarmıştı. Benzer bir adımı da Türkiye’deki 1960 darbesini gerçekleştiren orta ve alt kademe subayların başlarına General Cemal Gürsel’i getirmeleri olayında görüyoruz. 1958 darbesi orta ve alt kademe subaylardan kaynaklandığı için darbeye yol açan dinamikleri sınıf farkı faktörüyle de analiz etmek mümkündür.

4.2.4. 1963 Darbeleri

1963’teki ilk darbe Baas tarafından Abdülkerim Kasım’a karşı yapılmıştır. Bu darbeye giden süreç şu şekilde gelişmiştir. Abdülkerim Kasım 1958’deki darbeyi Abdusselam Arif ile birlikte yaptıktan sonra, hem Arif ile hem de milliyetçilerin diğer kolu olan Baasçılarla gerek siyasi fikir ayrılıkları sebebiyle ve gerekse iktidarı paylaşma konusundaki uzlaşmazlık nedeniyle yollarını ayırdı. Rakip güç merkezlerine karşı kendi pozisyonunu güçlendirmek için de Komünist blok ile yakınlığa geçti ve onun siyasi tabanına dayanmaya çalıştı. Fakat 1961’den sonra Komünist cephenin fazla güçlenerek iktidar için bir tehdit teşkil etmesinden çekinerek, Komünistleri de baskı altına aldı ve daha sonraki iki yıl şahsi otoritesine dayalı bir yönetim sürdürdü.

Kasım, iktidarının son yıllarında hem içerden hem dışardan tecrit edilmiş bir duruma gelmiştir. Dışardan tecrit edilmesinde sebeplerden biri, Nasır’ın merkezinde yer aldığı Arap milliyetçiliğine mesafeli durarak, komünistlere ve Sovyetler

Birliği'ne fazlaca yaklaşmasıdır. Diğer önemli bir sebep de 1961'de İngiliz mandasından çıkararak bağımsızlığına kavuşmuş bulunan Kuveyt'i Osmanlı döneminde olduğunu gibi Irak'ın bir parçası sayarak, bunu gerçekleştirmeye yönelik adımlar atmasıdır. Bu yöndeki açıklamalar ve adımlar hem İngiltere, Suudi Arabistan gibi Batı ittifakı unsurları, hem de Irak'ın da kurucu üyelerinden biri olduğu Arap Birliği tarafından tepkiyle karşılanmış ve bunu engellemek için askeri birlikler gönderilmiştir.⁴⁷

Kasım'ın iktidarını zayıflatan unsurlardan biri de kuzeydeki Kürtlerin ayaklanarak istikrarsızlığa yol açmalarıydı. Aslında Kasım iktidara geldiği dönemde özellikle Baas'a karşı destek tabanını genişletmek için, Kürtlerle merkezi yönetim arasındaki ilişkileri düzeltmeye karar vermiş ve bu çerçevede 1958'de Kürt toplumun önde gelen liderlerinden Mustafa Barzani'nin Irak'a dönmesine izin vermiştir. Fakat Barzani liderliğindeki Kürt cephesinin uzlaşma sürecinde Kasım'ın kabul edemeyeceği şartlar ileri sürmesi üzerine ilişkiler tekrar bozulmuş ve bu şekilde iki taraf arasında başlayan çatışmalar kazananı olmayan bir süreçle Kasım'ın devrildiği 1963'e kadar devam etmiştir.⁴⁸

Irak'ta 1960'larda Nasırcı ve Baasçı gruplar arasında ciddi bir rekabet mevcuttu. Hatta 1963'te ilk darbeyi Baasçılar yapmışken, daha sonra Nasırcı Abdüsselam Arif sürece hâkim olarak iktidarın dizginlerini eline almıştır. O aşamada Nasırcılık ve Baasçılık Irak için şöyle bir farklılığı ifade ediyordu: Eğer Nasırcılık hâkim olursa Pan-Arabizm çerçevesinde Irak diğer Arap devletleriyle kurulacak bir birliği hedefleyecek ve Abdunnasır'ın liderliğindeki uluslararası bir siyasi Arap yapılanmasını kabul etmiş olacaktı. Hâlbuki Baas ideolojisi diğeri kadar somut bir çerçeve ortaya koymuyor, teorik ilkeler çerçevesinde Irak'ın milli şartlarına özgü bir siyaseti de mümkün kılıyordu.

Fakat Baas kadrosu, karmaşık siyasi ve sosyal dinamiklere sahip olan Irak gibi bir ülkede ele geçirdiği iktidarı devam ettirecek bir tecrübeye sahip değildi. Aslında 1963'teki ilk darbeden sonra Abdüsselam Arif ile Baas arasında yaşananlar 1958 darbesi sonrasında yaşananların tekrarı gibiydi. 1958 darbesinde vurucu güç ve irade genç bir subay olan Abdüsselam Arifti. Fakat Abdülkerim Kasım daha kıdemli ve tecrübeli bir general olarak siyasi aklıyla darbe sonrası yönetimi kontrolü altına almış ve genel siyaset bakımından anlayamayacağını düşündüğü Arif'i saf dışı bırakmayı başarmıştı. 1963 darbesinde ise vurucu güç Baas unsurlarıydı. Bu sefer Baasçılar genç ve tecrübesizdi ve geçirdiği sıkıntılı süreç sonucunda geniş bir siyasi tecrübe kazanmış olan Arif'in bu tecrübesinden ve kıdemli bir generalin isminin sağlayacağı meşruiyetten yararlanmak istediler. Fakat bu sefer

47 Hala & Caso, *A Brief History of Iraq*, p.203.

48 Arı, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu - Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, s.451.

onlar siyasetin acemisiydi ve tecrübeli Arif, özellikle Pan-Arabizm konusunda onlarla yaşadığı fikir ayrılığı derinleşince, tecrübesiyle Baas kadrosunu devre dışı bırakıp iktidarın dizginlerini ele geçirdi.

4.2.5. 1968 Darbesi

1968 Baas darbesi, aslında Baas grubunun 1963'te gerçekleştirdiği ama sonrasında iktidarı elinde tutmayı başaramadığı darbenin bir devamı niteliğindedir. Darbe Baas Partisinin önde gelen iki ismi olan Ahmed Hasan el-Bekr ve Saddam Hüseyin öncülüğünde gerçekleştirildi. Darbe ile iktidar Irak askeri güçlerinin kontrolünden tekrar Baas grubunun eline geçmiş oldu. Çünkü Abdüsselam ve Abdurrahman Arif kardeşlerin her ikisi de askerdi ve onların iktidar dönemi askeri unsurların yönetimini temsil ediyordu. Ayrıca Abdurrahman Arif, kardeşi Abdüsselam Arif döneminde de Genelkurmay Başkanlığını yürütmüştü.

1963'te Baas'ın elinden iktidarı alan Abdüsselam Arif Irak'taki toplumsal grupların talep ve katılımlarını da dikkate alan sivil bir yönetim ortaya koyuyordu.⁴⁹ Arif aslında Baas grubuyla arasının açılmasına yol açan Pan-Arabizm politikasını daha sonraki dönemde ikinci plana attı. Politika ve uygulamalarında Irak'ın kendine özgü sosyal ve siyasi dinamikleri çerçevesinde hareket etmenin daha rasyonel olduğunu görmüştü. Fakat Arif 1966'da şüpheli bir helikopter kazasında ölünce yerine abisi Abdurrahman Arif geçti. İkinci Arif dirayet, vizyon ve otorite bakımından kardeşinden zayıf kalıyordu. Yani Abdurrahman Arif'in iktidara gelişi bir örgüt gücüne, sosyal bir desteğe veya siyasi strateji kapasitesine dayanmıyordu. Bu sebeple de çok daha örgütlü, planlı ve kararlı olan Baas tarafından kansız bir darbeye iktidardan uzaklaştırılması zor olmadı.

1963 darbesi Baas hareketi açısından siyasi sonuç ve kazanımlarından daha çok 1968 ve sonrası için kazandırdığı tecrübe ve ders açısından önem taşıyordu. Baas Partisi ve bilhassa yukarıda zikredilen iki lideri 1963 darbesinden üç önemli sonuç çıkarmışlardı: Birincisi ideolojik veya başka türlü bir bölünmeye izin verilmeyecekti. Nitekim 1963'teki ilk Baas darbesi sonrasında Baas kadroları arasındaki ayrılık ve bölünmeler iktidarın kaybedilmesine yol açmıştı. İkincisi, potansiyel askeri rakipler iktidardan tasfiye edilecekti. Zira ilk darbe sonrasında Abdüsselam Arif'in askeri organizasyon ve manevra avantajıyla iktidarı kolaylıkla ellerinden alabildiği görülmüştü.

Üçüncüsü de iktidarı korumak, ele geçirmekten daha zor bir işti. Çünkü Baas grubu darbeyi gerçekleştirecek vurucu bir güç olarak oldukça avantajlı bir durumdaydı. Fakat darbe sonrasında siyasi düzeni yerleştirme ve çeşitli dinamik ve

49 Muharrem Erenler, "Irak", (Ed. Hasan Öztürk), Modern Ortadoğu Siyasi Tarihi, Bilgesam Yayınları, Ankara, 2016, s.155.

değişkenleri ile birlikte iktidar üzerindeki kontrolünü kalıcı hale getirme noktasında tecrübesiz ve yetersizdi. 1968 darbesiyle yeniden iktidarı ele geçiren Baas yönetimi kurdukları yeni rejimi kalıcı hale getirmek ve darbe risklerinden uzak tutmak için, kendi kontrolleri altındaki güvenlik aygıtını parti ve askeriyeden çok daha güçlü ve etkili hale getirdiler. Bu üç dersin hayata geçirilmesi Irak'taki darbeler silsilesinin bundan sonraki uzun dönem boyunca sona ermiş olması açısından, Irak'ın geleceğini belirleyecek ölçüde etkili bir faktör oldu.⁵⁰

Sonuç

Askeri darbeler, sivil ve demokratik yönetimleri altüst eden olaylar olmaları bakımından siyaset bilimi açısından önem taşıyan konulardır. Bu çalışmada askeri darbelerin önce genel sebepleri, dinamikleri ve ideolojik temelleri tespit edilmeye çalışılmış, daha sonra da Irak'taki darbeler bu açılarından incelenmiştir.

Dünyadaki darbelerin genel sebepleri arasında şunlar göze çarpmaktadır: Sivil hükümetin meşruiyetinin zayıflaması; ekonomik gerilik ve kriz durumu; askeri yapıların demokratik ilkelerle bağdaşmayan rol algılamaları; yabancı güçlerin etki ve yönlendirmeleri; ülkede yerleşmiş darbe teamülü; ülkede asker, sivil elit ve halk arasındaki uzlaşma ortamının bozulması; alt kademelerden gelen darbelerde sınıf farkı etkisi.

Darbelerin ideolojik temellerine bakıldığında da şu ideoloji ve akımların darbelerle fikri meşruiyet ve teorik altyapı oluşturduğu görülmektedir: milliyetçilik, sosyalizm, anti-emperyalizm, sekülerizm ve modernizm.

Irak'taki darbelerde ise şu sebep ve dinamiklerin belirleyici olduğu görülmektedir: çok unsurlu sosyal yapıdan ve devletin yeni teşekkül ediyor olmasından kaynaklanan siyasi istikrarsızlık; İngiliz manda sistemine ve onun Iraklı yerli uzantılarına karşı yöneltilen milliyetçi ve anti-emperyalist reaksiyonlar; ordunun kendi algısıyla ve işgal psikolojisinin çaresizliğinden mütevellit halkın kabulüyle sivil siyasetteki müdahaleci rolünün ve ağırlığının kurumsallaşması; sosyal ve siyasi grupların birbirine yönelik aşırı tepkilerinden dolayı şiddetin yaygınlaşması ve süreklilik kazanması; ve sosyo-ekonomik değişim sonucunda ortaya çıkan sosyal kırılmalar, sınıf çelişki ve çatışmaları ve nisbi mahrumiyet algılamaları.

Irak'ta Saddam Hüseyin iktidarından sonra herhangi bir darbenin vuku bulmaması, darbeye yol açan şartların değiştiği veya düzeldiği anlamına gelmemektedir. Aynen Franco döneminde İspanya'da yaşandığı gibi, Irak toplumunda da bu dönemde darbeye yol açan istikrarsızlık, çatışma ve siyasi şiddet üreten şartlar ve dinamikler, sadece baskıyla halının altına atılmış, fakat ortadan kaldırılamamıştır.

50 Marr, *The Modern History of Iraq*, p. 122.

Nitekim Saddam Hüseyin sonrası dönemde yine bu çelişki ve dinamiklerin bir sonucu olarak, darbe biçiminde olmasa da terörist saldırılar, IŞİD gibi yapıların yayılması, istikrarlı hükümetlerin kurulamaması şeklinde siyasi kriz ve şiddet ifade eden olaylar devam etmiştir.

Bu noktada Irak'taki farklı kesimleri ve etnik, dini ve sosyal grupları temsil eden elitlerin tavrı ve yaklaşımı fevkalade önem taşımaktadır. Bu insanlar Irak'ın birliğini, bütünlüğünü, istikrarını ve geleceğini düşünme noktasında farklı gruplara mensup halk kesimlerinden çok daha sağduyulu, yapıcı, uzlaşmacı ve basiretli olmak durumundadırlar. Çünkü çok unsurlu ülkelerdeki, kırılma ve çatışma olaylarında da uzlaşma ve entegrasyon örneklerinde de siyasi ve sosyal elitin belirleyici bir rol oynadığı, tarihi bir gerçeklik olarak durmaktadır.

Kaynakça

- Abrahamian, Ervand. *A History of Modern Iran*, Cambridge University Press, Cambridge & New York, 2008.
- Akça, İsmet. "12 Mart Askeri Müdahalesi: İthal İkameci Kapitalizm, Sınıf Dinamikleri ve Bürokratik Otoriterizm", (Ed. Mehmet Ö. Alkan), *Osmanlıdan Günümüze Darbeler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016, s.248-268.
- An, Tayyar. *Geçmişten Günümüze Ortadoğu – Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, MKM Yayıncılık, Bursa, 2012.
- Balta, Evren. "Siyasal Şiddetin Örgütlenmesi", (Ed. Yüksel Taşkın), *Siyaset, İletişim Yayınları*, İstanbul, 2014, s.171-198.
- Batatu, Hanna. *The Egyptian, Syrian and Iraqi Revolutions*, Georgetown University - Center for Contemporary Arab Studies, Washington D.C., 1983.
- Catherwood, Christopher. *A Brief History of the Middle East*, Carroll & Graf Publishers, New York, 2006.
- Cleveland, William L. *Modern Ortadoğu Tarihi*, (Çev. Mehmet Harmancı), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008.
- Daulaty, Mazullah. *Military and Politics in Afghanistan*. Centre for Strategic Studies, Ministry of Foreign Affairs Afghanistan, Kabul, 2014.
- Dawisha, Adeed. *Irak - A Political History from Independence to Occupation*, Princeton University Press, Princeton & Oxford, 2009.
- El-Süveydi, Tevfik. *Müzakerati: Nısf Karn min Tarihi'l-Iraq ve'l-Kaziyye el-Arabıyye*, Daral-Hikma, Londra, 1999.
- Erenler, Muharrem. "Irak", (Ed. Hasan Öztürk), *Modern Ortadoğu Siyasi Tarihi*, Bilgesam Yayınları, Ankara, 2016, s.135-178.

- Etheredge, Laura S. *Middle East Region in Transition – Iraq*, Britannica Educational Publishing, New York, 2011.
- Goldschmidt, Arthur ve Lawrence Davidson. *Kısa Ortadoğu Tarihi*. (Çev. Aydemir Güler). Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2008.
- Hala, Fattah ve Frank Caso. *A Brief History of Iraq*, Facts on File, New York, 2009.
- Hale, William. *Türkiye’de Ordu ve Siyaset*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2014.
- Heywood, Andrew. *Siyaset*, Adres Yayınları, Ankara, 2010.
- Hunt, Courtney. *The History of Iraq*. Greenwood Press, London, 2005.
- Kandeh, Jimmy. *Coups from Below*, Palgrave, New York, 2004.
- Lovemann, Brian E. “Military Constitutionalism”, (Ed. Paul Barry Clarke & Joe Foweraker). *Encyclopedia of Democratic Thought*, Routledge, London & New York, 2001, pp. 536-539.
- Marr, Phebe. *The Modern History of Iraq*, Westview Press, Boulder, 2011.
- Moore, Christopher D. “Political and Military Coups”, (Ed. John T. Ishiyama & Marijke Breuning), *21st Century Political Science*, Sage, California & London, 2011, pp. 124-132.
- Örs, Birsen. *Türkiye’de Askeri Müdahaleler*, Der Yayınları, İstanbul, 1996.
- Öztuna, Yılmaz. *II. Abdülhamid – Zaman ve Şahsiyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2013.
- Polk, William R. *Irak’ı Anlamak*, (Çev. Nurettin Elhüseyni), NTV Yayınları, İstanbul, 2007.
- Roskin, Michael G., Robert L. Cord, James A. Medeiros ve Walter S. Jones. *Siyaset Bilimi*, (Çev. Atilla Yayla), Adres Yayınları, Ankara, 2013.
- Saikal, Amin. *Modern Afghanistan*, İ.B. Tauris, London & New York, 2004.
- Seddon, David. *A Political and Economic Dictionary of the Middle East*, Europa Publications, London and New York, 2004.
- Shaw, Stanford J. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (Çev. Mehmet Harmancı), Cilt 2, E Yayınları, İstanbul, 2010.
- Shiff, Rebecca. *The Military and Domestic Politics – A Concordance Theory of Civil – Military Relations*, Routledge, London & New York, 2009.
- Slugglett, Peter. *Britain in Iraq*, I.B. Tauris, London & New York, 2007.
- Thyne, Clayton L. “Supporter of stability or agent of agitation? The effect of US foreign policy on coups in Latin America”, *Journal of Peace Search*. (47)4, 2010, pp. 449-461.
- Tripp, Charles. *A History of Iraq*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
- Ulus, Özgür M. *The Army and the Radical Left in Turkey*, İ.B. Tauris, London & New York, 2011.
- Wintrobe, Ronald. “Autocracy and Coups d’Etat”, *Public Choice*, 152, 2012, pp. 115-130.